

YURTSEVERLİK: DOĞA İNSANINDAN TOPLUMSAL İNSANA ÖZGÜRLÜK VE EŞİTLİK

Patriotism: Freedom and Equality from Natural Man to Social Man

Venance Makilo*

ÖZET

Bu inceleme yurtseverlik olgusu ve günümüz toplumlarındaki sağlam temelleri üzerine bir yeniden düşünme olgusundan oluşacaktır. Burada yurtseverlik kavramına yüklenen anlam ve bu kavramın güncel ilişkileri üzerine sorular incelenecektir. Başlangıç olarak yurtseverliğin anlamı üzerinde durularak akabinde, metnin devamında özellikle Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* temele alınarak doğa insanı ve toplumsal insan arasındaki yapılanma farkları ele alınacaktır. Toplumsal yaşama duyulan bağlılık ve düzenlenen yasalar adına doğa durumunda sahip olduklarından feragat eden insanın; toplumda özgürlük ve eşitliği yakalama istemiyle düşünsel akışımız takip edilecektir. Son olarak küresel yeni dünyada; modern dünyanın bakışından söz konusu kavramların değerlendirilmesiyle metin sona erdirilecektir. Yine de bu bir son değil bir sorgulama olacaktır; zira toplumsal yaşam ve insanlık devamlı olduğu sürece, bu sorunların gelişimi ve çözümlenme girişimleri de devamlılığını koruyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yurtseverlik, Rousseau, Özgürlük, Eşitlik, Küreselleşme.

ABSTRACT

This search will present with rethinking phenomenon about the patriotism and the roots of it in modern societies. There will be analyzing the questions about the meaning of patriotism concept and its actual relationships. As a beginning there will be focusing on the meaning of patriotism, and as the continuation of text with taking Rousseau's *Social Contract* as a basis, structural differences between nature-man and social-man would be taken. Cohesion to social life and for the name of ordered laws, humans who disclaim from the things they have in nature condition; our thinking flow will be followed by the claim of catching freedom and equality of him in society. At the end; in the global new world: from the point of this modern world,

* İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, venancemakilo@yahoo.fr
Doç. Dr. M. Ertan Kardeş danışmanlığında hazırlanan "Politik felsefede yurtseverlik kavrayışı: Eleştirel bir soykütük" isimli tezden türetilmiştir.

with the evaluating the presented concepts the text will ended. Nonetheless this will not be an end but questioning; for as long as social life and humanity is continuous, the development of these questions and attempts for solutions will be continuous.

Keywords: Patriotism, Rousseau, Freedom, Equality, Globalization.

İnsanı tanımlayan en önemli faktörlerden biri başka insanlarla birlikte yaşaması ve onlarla iletişim kurmasıdır. Toplumsallaşmanın ilk adımı olan birlikte yaşama bu iletişim düzlemini kişilerin birbirlerinin sınırlarını ihlal etmemeleri üzerinden sınırlandırmak ve bu nedenle yasalara başvurmaktadır. Bu bakımdan bir toplum içinde yaşayan ve kendisini ifade etme durumunu bir kökensellik olarak bulunduran her insan doğal yaşamın içinde sahip olduğu bütün nitelikleri doğrudan toplumun içine aktaramayacağını bilincindedir. Bu nedenle sınırlamaları önceden kabul etmiş, aynı zamanda da ihlal durumunda toplumsal kurallar gereği cezalandırılacağını ya da dışlanacağını bilincine varmıştır.

Söz konusu kural, sınırlandırma ve yasalar toplumlar arasında değişiklikler göstermekte ve bu nedenle bir toplumda benimsenen bir eylem diğerinde bir hak ihlali halini alabilmektedir. Tam da mevcut halin böyle olması nedeniyle; insan kendi toplumuna ait olan yaşam ve yasa düzenine bağlı olmalı ve onu tutkuyla savunmalıdır. “Yurdunu, milletini büyük bir tutku ile seven, bu uğurda her türlü özveriye katlanan”¹ bu insan bir yurtseverden başkası değildir.

Gerçek anlamda yurtseverliği anlayabilmek özünde daha bütünsel hislerin uygulamasını gerçekleştirmekle mümkündür. Bazı yaklaşımlar da günlük hayatımızdaki yurtseverliğimizi bize öğreten bir yol çizmeyi uygun bulmaktadır. Bir devletin yurttaşının aidiyetinin altını çizerken; daha etkili ve hissiyatlı bir yurtseverlik isteminin tanımlanması ve anlaşılmasının gerekliliğini de vurgulayalım. Tam tersi bir durumda toplum; geçmişini ve tarihini kaybetmektedir.

Yurtseverlik ile ilgili konuşulduğunda hiçbir zaman halklar arası hâkimiyet veya manipülasyondan bahsedilemez. Ve yurtseverliği tanımlayan koşullar, bize göre, tüm insanların temelini oluşturan ortak bir ideal etrafında gelişir. Anayurt sevgisi olan yurtseverlik, doğduğu ülkenin, eyaletin, bölgenin, kentin veya atalarının ülkesi anlamına gelen, ülkeden kaynaklanmaktadır. Öte yandan ulus kavramı, çoğu zaman aynı toprak üzerine yerleşmiş, güçlü veya yüzeysel biçimde değerlendirilebilecek bir tarihi, dili, dini ve ekonomik birliği bünyesinde barındıran bir insan topluluğunu belirtir. Bu çalışmada kullanılan anayurt kelimesinin kullanımı, bizim için, despotizmin araçlarını bir kenara koymak konusundaki inancımızın ideali olan, bireysel ya da kolektif özgürlük fikrine bağlıdır.

Rousseau, anayurt kelimesine, iki anlam öbeği oluşturan iki yan anlam yüklüyor: Anayurt, her şeyden önce, üzerinde mutlu bir yaşam sürme koşuluyla varlığını

¹ Yurtsever, TDK, <http://www.tdk.gov.tr>

sürdüren yerli bir halkın ülkesidir. Halk mutlaka mutlu olmalıdır; çünkü bizim görüşümüze göre mutlu olunmadığı sürece birey kendisini o yurdun bir parçası gibi hissetmez². Durum böyle değilse, mevcut kurumların, gerekirse bir devrim yardımı ile değiştirilmeleri gerekmektedir. Bizi bir araya getirmek için gerekli imkânları sunarak harikalar yaratan ve üreten bir anne olan anayurdu, anayurt yapmak bize düşer. Peki, kendimizi entegre olmuş hissetmezsek ülkemizi nasıl sevebiliriz? Hükümetin sorumluluğunu üstlenmediği hangi birey, anayurdunu güçlü bir savunma duygusu ile yüceltebilir? Bu ütopyik bir davet olmaz mıydı? Elbette, yaşadığımız ve deneyimlediğimiz şeylere istinaden kendimizi toplumlarımızın birer parçası gibi hissediyoruz. Basit bir örnek olarak, terk edildiği için babasının sevgisinden pek faydalanmayan bir oğlu ele alalım. Bu çocuk babasına karşı nasıl derin bir sevgi hissedebilir? Aynı örnek, halkını korumakta başarısız olmuş ve geleceğini hazırlayamamış bir devletin örgütlenmesi için de geçerlidir, çünkü iyi bir yönetim olmayı motive eden en iyi etken, anayurt sevgisidir. Çünkü bu sevgi ona, hayatta kalması için gerekli koşulları sunarak, yönettiği kişileri de içine alır. Bu görülebilir eylemler vasıtasıyla, yurttaşlar anayurtlarını sevmeyi ve onun için çalışmayı öğrenirler. Bu sunduğumuz görüntü, belirli çıkarlara duyulan sevgi, idealler ve halklar ile hükümetleri arasındaki monarşik ilişkilerin üstünlüğünün hüküm sürdüğü bir dünya; sorumluluk ve taahhüt anlamında açılan bu çok boyutlu yansıma sunmak istediğimiz görüntüdür.

Yurtseverlik fikri, bir bireyin bir ülkenin yurttaşı olması ve belirli bir ulusal formasyon alması durumundan ortaya çıkmaktadır. İşte tam da bu sebeple, yurttaşları eylemlerinden sorumlu olacak şekilde eğiten ve onların varlığı ile bağlantılı gerekli mekanizmaları benimseyerek kaderleri üzerinde kararlar verebilmelerini mümkün kılan eğitim faaliyetlerinin etkisine derin bir önem veriyoruz. Bu hipotez temelinde, hayatta kalmak için çalışabilecek yurtseverler olmak arzusundaki bir ulusun; aynı zamanda yurtseverlik değerlerini korumada bir servet niteliğinde kabul edilen nüfusun eğitimi için bir mekanizma kurma anlamındaki ortak çabaları yatmaktadır. Bu varsayımın aksine, herkesin kendisi için çalıştığı bir halkın varlığı gibi küçük de olsa bir risk söz konusuysen; normalde, tüm insanlar ulusal bir karaktere sahip olmalı ve sahip değiller ise bu karakter söz konusu halka verilmelidir. Bu açıdan yurttaş şöyle diyebilir: “Bana bağlı olan her şeyimle ben, ulusuma ait olmamı sağlayan vücut, mallar, istem, his ve bütün ulusal güçlerimle donatıldım. Ulusum için yaşayacağıma ve öleceğime yemin ederim, onun bütün yasalarını gözlemek ve liderlerine yasal olan her konuda itaat etmeye yemin ederim.”³ Bu, ülkeye yönelen bir aşk hikâyesidir. Montesquieu kendi açısından bu durumu şöyle açıklar: “Bu aşk, kişiyi iyi ahlaka

² Bkz. Jean-René Suratteau, *Cosmopolitisme et patriotisme aux siècles des Lumières*, in, *Annales historique de la Révolution française*, n°253, 1983, p. 364-389.

³ Jean-Jacques Rousseau, cité par Jean-René Suratteau, *Cosmopolitisme et patriotisme aux siècles des Lumières*, In, *Annales historique de la Révolution française*, n°253, 1983, p. 364-389.

götürür, iyi ahlak da yurt sevgisine götürür. Bu aşk, yasaların sevgisi ve devletin mutluluğudur.⁴

Elbette yurtseverliğin kişinin ülkesi tarafından hazır bir şekilde sunulması; beklenenin aksine; kişinin bağlanma, önemseme, bağlılık ve fedakârlık fikirlerinde mevcuttur. Tabii ülke, tüm bu fikirleri hazır olarak verme kapasitesine sahip olmuş olsaydı da, bunu yaptığı her şeyde bireyin taahhüdü ve farkındalığı olmadan gerçekleştiremezdi. Ulus ve yurttaşları arasındaki verme ve alma ilişkisi karşılıklıdır. Bu uyumu sınırlamak, ulus ve yurttaş olarak bu iki varlığın yol göstericisini tehlikeye atmak. Dolayısıyla, her iki tarafın görevi, ikisinin de iç yapısında oluşabilecek bozulmaları engellemektir.

Yurtseverlik duygusu başarılı olmanın, bütünleşmenin ve birlikte yaşamanın şartlarından biri haline gelebilir. Yurtseverlik olgusunun taşıdığı farklı tarihsel algıları göz önünde bulundurduğumuzda, yurtseverliğin anlamına ve pozitif çağrışımlı toplumsal oluşumuna açıklık kazandıracak eleştirel ve önermecî bir analiz yapmak bize yardımcı olacaktır. Diğer birçok politik kavramda olduğu gibi, yurtseverlik kavramı da tarih boyunca belirli bir evrimden geçmiştir ve birçok insan için çok boyutlu bir fikir olmayı sürdürmektedir. Adına yapılan çeşitli eylemlerin ışığı altında incelendiğinde, aidiyet, sevgi ve fedakârlık anlamları taşıyan yurtseverlik, günümüzde eleştirel bir varsayımın konusu olma durumundadır. Toplumsal birlik ve mutluluğun yok edicisi olan ve Rousseau'nun insanda ayırt ettiği, istekler ve toplumsal sorumluluklar arasındaki bölünmüşlük yani duygu karmaşası, bizi; insanları sorumluluk sahibi birer yurttaşa dönüştürmek için gereken araçlar üzerine düşünmeye iter. Refah kavramının yurtseverliğin ortaya koyduğu bir fikir kılma mecburiyeti ancak basit bir hayal olabilir. Çünkü her ne kadar kendine yurtsever dese de, insan bazen yönettiği halkın isteklerine karşı çıkan kararlar alır. Dolayısıyla insanın kendine sorduğu büyük soru, günümüz yurtsever algısına ne gibi bir anlam yüklenmesi gerektirir.

Rousseau yurtseverliğin temelini; insanların arzu ettiği ve diğerlerine nazaran birileri tarafından manipüle edilmeksizin elde ettikleri bir kaderi yaşadıkları eşitlik, özgürlük ve genel istem fikirleri içerisinde bulmaktadır. Rousseau'nun yurtseverlik üzerine verdiği tanım; birlik ve aidiyet hissini ilişkilendirmekte “politik hak prensipleri”, dikeyden çok “yatay” politik bağları geliştiren “iyi kurumlar” fikrini değerlendirmekte; ne tevazu ne de otoritenin sosyal topluluğu yönetmediğini savunmaktadır. Burada, diğerleri tarafından ortaya çıkarılmış kolektivizmin ifade ettiği bireyselliğin iyi bir şekilde anlaşılmasından bahsedilmektedir.⁵ Öz sevgi; dayanışmayı sağlamak adına toplumsallık duygusunu yaymalıdır. Monarşi düşüncesine paralel olmayan,

⁴ Jean-René Suratteau, *Cosmopolitisme et patriotisme aux siècles des Lumières*, In, *Annales historique de la Révolution française*, n°253, 1983, p. 364-389.

⁵ Bkz. Géraldine Lèpan, *Jean-Jacques Rousseau et le patriotisme*, Paris, Honoré Champion, 2007, p. 222

yurttaş kavramı; Rousseau'nun eş biçimli özgürlük, adalet, eşitlik vb. haklarının ışığında oluşturulmaktadır.

André Compte - Sponville'e göre: "Yurtseverlik, körlük veyahut yabancı düşmanlığı yaşamaksızın yurt aşkı üzerine tanımlanmaktadır."⁶ Yurt sevgisine dayalı yurtseverlik; başkasını kabullenmemenin kanıtlandığı bölücülük; yahut ayrımcılık ile yer değiştirilebilecek bir durum değildir. Yurtseverlik bireysel olarak ya da tüm partnerleri kapsayarak yaşayan; ten rengi, dil, etnik ve milliyet farkı gözetmeksizin hissedilen bir duygudur⁷.

Rousseau politik teorisinin merkezine insan teorisini yani insani doğa teorisini yerleştirmektedir. İnsanı tanımlamak; kendini ve diğerlerini tanımak demektir. Tüm tecrübelerin sebebi ise birilerine ve diğerlerine sahip olmakla eş değerdir⁸. Rousseau, insanı doğal biçimde iyi olarak belirtmekte, kötü dönüşümleri ise toplumsal deneyimleri ilgili bulmaktadır⁹.

Simone ise şöyle düşünmektedir; "Doğa durumunun bireyi bireyselliğini kapatmadığı sürece, diğerlerini engellemektedir. Kendi bağımsızlığı da masumiyeti ile eş değerdir elbet, ancak herkesten nefret ettiği, hiçbir şeyi sevmediği, toplumsal bağlarını hiçbir anlamda kurmadığı, kuramadığı müddetçe bu pek de mümkün değildir."¹⁰

Rousseau analizlerine göre, doğa durumundaki insan tamamen özgürdür. Bilinci ise günlük hayatının kalıntıları ile meşguldür. İnsan kendini koruyan, besleyen ve mutlu eden bütün yaşam kalıntılarına yönelik ihtiyaçları üzerine sahip olduğu iyiyi ararken; kendi afiyeti, "öz sevgisi" ve bağımsızlığın doğurduğu koşullar tarafından yönetilmektedir. Bu öz yeterlilik insanı, sadece kendi kendine bağlı olarak hareketleri üzerinde bağımsız ve özgür bir varlık olarak tanımlamaktadır. Doğa durumu özgürlüğün kökensel bir koşuludur. Ancak Rousseau da insani doğanın fedakar kavramının üzerinde durmuştur. Kendi doğa durumundaki insan, diğerlerine nazaran daha sempatik ve cömert bir doğaya sahip olunca; daha sakin ve daha huzurludur. Benzerlerinde çekilen acıyı görürken de acıma duygusunu sergilemektedir.

"Doğa durumundaki insanlar ne iyi ne de kötüdür, çünkü ne erdeme ne de zayıflığa sahip olamamaktadır. Erdem ve zayıflık sonuç olarak insanların ahlaki ilişkilerince aralarında sahip oldukları etkiye göre şekil-

⁶ André Compte-Sponville, *Dictionnaire philosophique*, Paris, PUF, 2001, p. 742.

⁷ Bkz. Géraldine Lèpan, *Jean-Jacques Rousseau et le patriotisme*, Paris, Honoré Champion, 2007, p. 223.

⁸ Bkz. Prof. Nketo, *Cours des questions approfondies de philosophie anthropologique*, Université Catholique du Congo, année académique 2012-2013.

⁹ Bkz. Jean-Jacques Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les Hommes*, Paris, Gallimard, 1969, p.101.

¹⁰ Simone Goyard- Fabre, *Politique et philosophie dans l'œuvre de Jean-Jacques Rousseau*, Paris, PUF, 2001. p. 39.

lenmekte, başkalarının iyiliğini veya kötülüğünü belirlemeyi bu yolla denemektedir. İlişkinin herhangi bir çıkış noktasında birbirleri arasında meydana gelen olaylar, doğa durumundaki insanların yaşadıklarıyla bağdaşmamaktadır. Doğal nezaket (iyilik) bir erdem değildir. Aksine, başkasından daha iyi olma halini istekli şekilde gerçekleştirilmeyen ancak bazılarını duyarlı bazılarını ise duyarsız yapan doğanın bir dürtüsüdür, yani kısaca bir zayıflıktır.”¹¹

Doğa durumu yalnız yaşayan insanın bağımsızlığı ve özgürlüğü tarafından şekillendirilmektedir. Burada görülen Hobbesçu anlayışın savunduğu gibi bir savaş hali olmaktan uzaktır.

“Doğa durumu”, “savaş hali” olarak anlaşılamaz. Rousseau birinci argüman olarak insanın doğa durumunda barışçıl ve korku içinde olduğunu ileri sürmektedir. Rousseau, İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni kitabındaki antropolojisine uygun olarak, Hobbes’un tasarımı reddetmektedir. Böylelikle toplumsal düzen ile doğa durumu arasındaki özelliklerin karşılıklı aktarımı Hobbes’a özgü bir hata olarak reddetmektedir. İkinci argüman ise doğada ya da toplumda bireyler arasındaki çatışma, anlaşmazlık ve şiddet durumlarının savaş kavramıyla karşılanamayacağıdır. Buna karşın Rousseau, savaşı bilinçli, kasıtlı, karşılıklı olarak yapılan ve amacı düşmanı yok etmek olan irade olarak tanımlamaktadır.”¹²

Bununla birlikte, topluluk içerisinde yaşamaya başlarken, insan özgürlüğünün bu kökensel koşulunu kaybederek savaşın temellendiği toplumsal oluşa geçmektedir. Öncelikle, insanlar aileleriyle yaşar ve bu aileler de toplumları oluşturmaktadırlar. Bu birlikte yaşama hali insanların organize olmalarına izin vermektedir. İş; insanlar arasında çeşitlendirilmekte ve dolayısıyla her birey artık yaşam kalıntılarında mevcut tüm zamanlarını adamak zorunda değildir.

Rousseau’ya göre, insan yeni araçlar ve yeni eşyalar oluşturmaktadır. Bu eşyalar insanların arzularını ve tabii ki diğer bağımlılıklarını genişletmektedir. Rousseau’nun inandığı, bu bağımlılığın belirli bir süreç tarafından daha da büyütülmekte olduğu ve ekonomik genişlenin de buna bağlı olarak tarım ve metalürjinin uygulanmasına yorulduğudur. Bu uygulamalar sahiplik hakkını geliştirmekte ve yeni eşyalar aracılığıyla bağımlılıkların artışını sağlamaktadır. Rousseau bu durumu şu şekilde be-

¹¹ Jean Lechat, *Rousseau, Discours sur les sciences et les arts, Discours sur l’origine et les fondements de l’inégalité parmi les hommes : Collection dirigée par Henri Mitterand*, Paris, Nathan, 1994, p. 63.

¹² Ertan Kardeş, Rousseau’nun Savaş Hukuku Teorisinin Savaş Düşüncesine Katkısı, Egemenlik Şiddet ve Devlet - *Düşünce Dergisi*, Sayı 32, 2016.

lirtmektedir: “İnsan bir başkasının ihtiyaç duyduklarına sahip oldukça (...) eşitlik zedelenecek, sahiplik artacak, iş ihtiyacı oluşacak ve boş ormanlar Kasabalarla yer değişecektir.”¹³ Toplumun ve insanın içinde olduğu bu materyal süreç; iş çeşitliliğinin uygulandığı yerlerde şüphesiz ki insanlar arasında eşitsizliklere sebep olmaktadır. Dolayısıyla fakirler zenginlere bağlı kılınmakta ve zenginler de fakirler de toplumsal eşitsizliğin oluştuğunu haykırmaktadır. “Toplum içerisindeki yaşamın bir diğer sonucu ise, insanlar arasında oluşan mukayesenin sağlam biçimde kalmasıdır; insanlar diğerleriyle bağlantılı her şeyi kendilerine ait olarak kabullenmekte ve diğerleriyle sürekli yarışa girmeye çabalamaktadır”.¹⁴

Bu yarış açısından değerlendirildiğinde Rousseau için toplum, eşitsizlik ve kötülük birbiriyle bağlantılıdır. Bu düşüncesini şu ifadelerle açıklar: “Hasar gören eşitlik ilkesini, en berbat kargaşalar takip eder: böylece malvarlıklarının gasp edilmesi, fakirler tarafından yapılan hırsızlıklar, doğal merhamet duygusunu bastıran ve zapt edilemeyen tutkular ve adaletin varlığını devam ettiren cılız sesi, insanları cimri, hırslı ve kindar yapmaktadır.”¹⁵

Diğer yandan “eğer birey tüm yasal sistemlere son verecek ve herkes için en iyi olanın ne olduğunu araştırmak isterse, bu iki önemli konu ile karşı karşıya kaldığını görecektir. Özgürlük ve eşitlik. Birinci konu özgürlüktür çünkü tüm istisnai bağımlılıklar, devletin bünyesinden yeterince kuvvet uygulayarak çıkartılıp atılan bağımlılıklardır. İkinci konu eşitliktir çünkü özgürlük o olmadan varlığını sürdüremez.”¹⁶ Bu söylemlerle belirtmeye çalıştığımız şey doğa durumu ile toplumsal durum arasında ortaya çıkan özgürlük ve eşitlik problemlerinin mevcut surumda birbirlerini dengelemekten uzak olduğudur. Rousseau'nun önerdiği *Toplum Sözleşmesi* bu iki durum arasında bir dengelenmeye gönderme yapmaktadır.

İnsan bir yurttaş olduğu için, toplumsal bir duruş ile kendini göstermelidir. Toplum Sözleşmesi de topluluğun özgürlük ve haklarını, kısacası tek tek her şeyi düzenleyen her bir üye arasındaki mevcut duruşla eşdeğerdir. “Herkes kendinden verebileceği her şeyi vermekte” ve bu durum “diğer tüm kişilerin eşitliği” koşuluyla eşdeğer bulunmaktadır. Burada aynı zamanda herkesin iyiliğini tam anlamıyla oluşturmak adına “genel bir istem” oluşturan özel istemlerden de bahsedilmektedir.

Genel istemle eşdeğer olan hükümdarın sesi toplum kurallarının temelini oluşturmaktadır. Yasalara göre her yurttaş, hükümet tarafından iyileştirilen, garanti edilen ve temin edilen hak ve özgürlüklere (eşit şekilde) sahiptir. Doğal eşitlik; toplumun bağımsızlığı ile oluşmaktadır ve bu toplumsal özgürlüğü oluşturanlar da insanlardan

¹³ Bkz. Jean-Jacques Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Paris, Gallimard, 1969, p.101.

¹⁴ A.g.e. p.104.

¹⁵ A.g.e. p, 81.

¹⁶ Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social*, Paris, Flammarion, 1992, p. 79.

başkaları değildir. Elbette kurallara ve gayelere uyumlu bir toplumda buldukları müddetçe...

Yurtseverliğe ve politikaya ilişkin meseleler, iki çeşit eylem ile nitelendirilmeye devam etmektedirler: Ulusun genel menfaatine ilişkin olanlar ve parti yanlısı kişilerin menfaatleri arayışı içerisinde olanlar. Bu, siyasal eylemlere hükmeden, toplu menfaate kıyasla ona zarar veren bireysel menfaatlerin arayışıdır. Tüm bunlar, toplu refahı hedefleyen demokratik ilkeler bahanesi altında toplanmaktadır. Bu tutum karşısında politik eylemde daha iyi bir fikir devriminin ve toplumsallığın üstün fikrinin, adaletsizlikler krizinden bir çıkış yolu olduğuna ikna edilmiş bulunuyoruz. Bu uygulama; insanların, refah adı altındaki müşterek idealin etrafında, kendilerini özgür kılmalarının ve kendilerini temel değerler ile tanımlamalarının yolunu açmaktadır. Bununla birlikte burada çağrıştırılan yurtseverlik; fedakârlık, bütünlük ve bir başkasının yararına kendini unutma, açıklık ve bağlılık anlamındadır. Bu devletin ortaya koyduklarını sırtlamaktan başka bir şey değildir.

Yurtseverlik için insanların devlet sorumluluğunu üstlenmeleri gerekmektedir. Eğer yasalar uygulamada hükümetin gücü karşısında bireyin hakları ve zevklerini koruyorsa, etkin olmayabilmektedir.¹⁷ Rousseau bu durumu şu şekilde belirtmiştir: “Yurttaş eşitlik olmaksızın hareket edemez, erdem olmaksızın eşitlik bekleyemez, yurttaş bulunmazsa erdem aranmaz. Gördüğümüz üzere her şey yurttaşların şekillendirmesiyle oluşmaktadır. Yurttaşlar olmadan, ne kötülük ne de devlet büyüklüğü tarafından başlatılacak herhangi bir şeyin önemi yoktur.”¹⁸ Yurtseverliğin önemi; özgürlük ve eşitliğe dayalı bir toplumun hayali için kaçınılmaz bir eğitime bağlıdır. Bu eğitim, bir düzenin kabullenilmesi, öğrenilmesi, uygulanması ve geliştirilmesi üzerinedir.

Rousseau’ya göre düzen; halk gücü olarak önemle tanımlanan hükümlerliliğin yenilenmesi ile oluşmaktadır. Rousseau için; “düzen, aynı son demektir. Toplum; halk birliğinin oluşumu ile meydana gelmekte ve bu durum da diğerlerinin de belirttiği özgür istem sonrası gerçekleşmektedir. Adı ister genel istem olsun ister yasa.”¹⁹ Bu da tam anlamıyla topluma yaslanan insanın rolünü, ortaya koyduğu işbirliğini tetiklemektedir.

Toplum içerisinde yurttaşların oynayabildikleri rol; herkes için özgürlük ve eşitlik edinimini sağlama amacı içerisinde hükümdarla işbirliği ve mevcut kurallar göz önünde bulundurularak oluşturulmaktadır. Rousseau’nun görüşünün dinamiklerince; “Özgürlük; herkesin kendisini bütünüyle sunduğu, sebebin ve sonucun herkes için eşit olduğu yerde ve ölçüde korunmaktadır. Üstelik bu yalnızca tek bir insana

¹⁷ Bkz. Anais Kadian, *La conception de la société internationale de Jean-Jacques Rousseau*, p. 31.

¹⁸ Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social précédé de Discours sur l'économie politique*, Paris, Gallimard, 1964, p. 82.

¹⁹ Philippe Raynaud et Stéphane Rials, *Dictionnaire de philosophie politique*, Paris, PUF, 1996, p. 591.

değil, genel istem tarafından yönetilen somut bir olgu olmak adına, genel çıkarlarla zıtlaşan niteliklerin amacını takip etmeyen herkese yöneliktir.”²⁰

Hükümdar halkı basitçe tüm kurallara uymaya çağırabilir, bunu herkese öğretebilir; ancak her şeyi en iyi şekilde kuracağının garantisini veren değerleri ölçmeli ve halkına da bunu duyurmalıdır. Bir başkan ile işbirliği yapmak, yasaların gözlemlenmesine katkı sağlamaktadır. Rousseau’ya göre, « insanlar kolaylıkla itaat etmeye söz verdiklerinde, bu eylemle eriyip giderler, insan olma niteliklerini kaybederler. Söz konusu durumda ne bir köle ne de efendi söz konusudur ve tam da bu nedenle politik beden yok olmaktadır ».²¹ Sorumlulukların ve haklarının bilincindeki bir halk, ortaya çıkabilecek bütün suistimallere karşı dikkatlidir. Toplumun bir üyesi ve hükümdarı olarak tanınmak, devletin otoritesini göz önünde bulundurarak hiçbir usulsüzlük olmaksızın özgürlük ve haklarına sahip olmayı engellemektir. Halk ve hükümet arasındaki yakınlaşma ikisi arasındaki ortak yaşam alanının kurulması ile oluşmaktadır. Hükümetin bir görevi de, yurttaşlar arasındaki özgürlük ve eşitliği garantilemek ve kuralların gözlemini gerçekleştirmektir. Dahası, yurttaşlar beraberce yasaları uygulamakta ve ideallik üzerine aralarında bir bağlılık oluşmaktadır. Bu ortak bir karar, bir kabullenme; kısaca bireyler arası iletişimle, paylaşım ile kurulan genel bir istemi işaret etmektedir. Bu zaten bireyin kendinde taşıdığı doğal bir eğilimdir.

“Genel istemi yöneten demokratik bir toplum, yasaları kaynak edinmektedir. Demokraside hükümdar; kesin konularda yasayıcı gücü oynayan halkın ta kendisidir. Yasayıcı halk, yasaları düzenlemekte ve bütünlük içerisinde, halk üzerinden her şeyi göz önünde bulundurarak açıklamalar getirmektedir. Halk bir bütün üzerine yerleştirilirken, burada bir yasa söz konusudur.”²² Yasa her zaman geneldir. Ancak yasa aynı zamanda bireyin açıklamaları ile eşdeğer bulunmaktadır. Genel çıkar; “işbirliklerinin, ender çıkarların, tutkuların sessizliği içerisinde bir bütünlük yayabilen”²³ yurttaşın kendinde zaten mevcut bulunmaktadır.

Yurt aşkı; aynı zamanda yasa aşkı demektir. Diğer bir deyişle, bu aşk; ruhları yakınlaştıran kolektif bir iş içerisinde, birlikte yaşamak ve yakınlık kurmaktan ileri gelmektedir. Yurtseverin aşkını güçlendirmek her şey üzerine herkesin birleşimi, karar alımı, paylaşımı, ortak bir hayat içerisinde bulunmaları ile mümkündür. Yurtseverin iyiliği için halkın birleşmesi; bu konuda mutlak bir geleceğin kararlaştırılmasında önemlidir. “Rousseau’nun yurtsever yurttaşı sadece yasaları değil, aynı zamanda gelenekleri, görenekleri ve tarihi de sevmektedir.”²⁴ Bizim görüşümüze göre de her yurtsever yurttaş; kendi oluşumu, kaderi ve tarihi üzerine bilinçlidir.

²⁰ Jean-François Braunstein, *Rousseau : Du contrat sociallivre I et II*, Paris Nathan, 1991, p. 11.

²¹ A.g.e. p. 11.

²² Jean- Jacques Rousseau, *Du contrat social, Op. Cit.*,p. 379.

²³ Denis Faick, *Jean-Jacques, Rousseau : la cité et les choses, Op. Cit.*, p. 73.

²⁴ Robert Derathe, Cité par Denis Faick, in *Jean-Jacques Rousseau : La cité et les choses, Op. Cit.*, p. 77.

Yine de toplumsallaştırılmış insan, aynı kölelikte olduğu gibi yoğun bir bağlılık altında bir devlette yaşamını sürdürmektedir. Ve hareketleri de, bugün ve daha önce olduğu gibi çevresine, diğerleriyle rekabetine bağlıdır. Rousseau'ya göre, "insan özgür doğar ve sonunda bir kalıbın içerisine girer."²⁵ Bu özgürlük devleti eşitsizlikler içerisinde yaşayan insanlar için bir araç değildir. Aksine, egoizmi bir kenara bırakarak, eşitlik prensipleri içerisinde seçim yapmaya izin verilmelidir. Her ne kadar egoizmin bir kenara bırakılması bir ön-gereklilik olsa da, kökensel bir öz-sevgisinin mevcudiyetinin korunması da hayati bir önem taşımaktadır. Zira insan sevmeye, öz-sevgisiyle başlamadan hiçbir sevgiyi öğrenmeye açık olmayacaktır.

"Öz sevgisi; tüm hayvanların kendilerine has konuşmalarını değerlendirmek üzere taşıdığı; insanlık ile erdemi üreten, acıma duygusu tarafından şekil değiştirmiş ve bir nedenle insanın içerisine yerleşmiş doğal bir hissiyattır. Sahip olunan sevgi ise toplum içerisinde oluşmuş, her bireyin başkalarından ziyade en çok kendisinin taşımak istediği, insanların ortak oluşturduğu tüm hatalardan ilham alan ve gerçekçi bir onur kaynağı olarak kabul görülen sade ve sadece bağlı, yapay bir hissiyattır."²⁶

Bir diğer yandan, öz sevgisi üzerine insanda duyulan hisler şöyle aktarılmaktadır; "her insan doğal bir biçimde öz sevgisine sahiptir, bu da içinde bulunduğu ortama muhabbetiyle uyum sağlayabilmek amacıyla içten gelen bir dürtü şeklinde bulunmaktadır. Yani çözümsüz bir biçimde oluşu, dahası iyi oluşu sergilemektedir. Kendimizle kurduğumuz bu bağ; iyiyi yargılamak adına her birimize doğal bir duygu tarafından verilmektedir."²⁷ Toplumsal anlamda eşitliği kurabilecek olan her yaklaşım ancak bu doğal duygunun korunması ve sürdürülmesiyle sağlanabilecektir.

Toplumsal eşitsizlikler; diğerlerine bakarak ilerleyenlerin ve bir bedel gerektiren toplumsal varsayım ile özlüğe dönme arzusunun, zamanını oluşturmaktadır. İnsanlar arasındaki farklılıkların yargısı bir toplumun üyeleri arasındaki yetenekler ve nitelikler üzerine oluşumların başlamasına neden olmaktadır²⁸.

Hükümetin görevi kendi oluşturduğu yasaları ve genel istemi güçlendirmek; aynı zamanda da eşitsizliği engellemektir. Eşitsizliklerin; genel istem üzerinden özel istemin baskın gelmesi sonrası oluştuğuna inanılmaktadır. Buradan hareketle, anlaşılması gereken özel istemin, öze duyulan sevginin, insanın kendisiyle kurulan bağının

²⁵ Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social précédé de Discours sur l'économie politique*, Paris, Gallimard, 1964, p. 173.

²⁶ Jean-Jacques Rousseau, *L'homme* : texte schoisis par Florence Khodoss, Paris, PUF, 1971, p. 33.

²⁷ Jean Lechat, *Rousseau, Discours sur les sciences et les arts, Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* : Collection dirigée par Henri Mitterand, Paris, Nathan, 1994, p. 50.

²⁸ Bkz. Jean-Jacques Rousseau, *L'homme* : texte schoisis par Florence Khodoss, Paris, PUF, 1971, p. 33.

topluma yönlendirilmesi gerektiği; ancak böyle insanın kendinden başka olanı; diğeri, ötekini, kendisini gördüğü gibi görebileceğidir.

Yine de özellikle toplumsal eğitim kriterlerinin iyi düzenlenememesi ve aynı zamanda sevginin değil de bağımlılığın, üstün bir gücün baskısının kabulü insanlar arasındaki eşitsizliği; kendi geleceklerindeki insanlarla olan bağılıklarını beslemektedir. Herkesin genel isteme bağlı olması sebebiyle, daha fazla insan bir diğer bireye bağlı kalmakta ve dolayısıyla hiç kimse bağımsız ve özgür olmamaktadır. Halkı temsil eden hükümdar halkın ortak çıkarlarını yansıtan genel istem ile yönetilmekteyse, yurttaşlar hükümdar olmuş demektir. Bu çerçevede hükümdarlık; “bir kral veya bir prens ile eşdeğer değildir. Aksine sadece halk organları taşıyan genel istemin uygulanmaktadır.”²⁹ Hükümdar ve yasalar tarafından hükümeti yöneten istem; yasalar göz önünde bulundurularak insanların özgürlüğünü, eşitliğini ve güvenliğini sağlayan bir olgudur.

Yurtseverlik; küreselleşme veyahut küresel toplum bakımından öz; bir grubun altındaki bir fikirdir. Aşırı tüketim; küreselleşen yeni bir yaşam tarzının benimsenmesi ile eşdeğerdir. Böylesi yeni yaşam tarzının uyumluluğu son derece etkileyicidir; o halde bir grup, yurtseverlik fikrini nasıl sergileyebilmektedir? Bu kavramların (yurtseverlik ve küreselleşme) amacını oluşturan bu inceleme; uzlaşmalardaki karmaşa ile eşdeğerdir; ulusal yurtsever değerlere bağlılık ya da evrensel değerlere bağlı olmak. Tutkuları olan bir insan; nasıl bu iki fikri de savunabilecek noktaya ulaşabilmektedir? Küreselleşme sorunu üzerine inceleme yapmak; ekonomik planlar üzerine daha güncel şekilde sunumlar yapmak; sosyopolitik etkinlikler aracılığıyla politik hareketin küreselleşmesi üzerine zor da olsa konuşabilmek ile eşdeğerdir. İşte geleneksel yurtsever ilişkilerin gerekçesi!

Modern aktüel toplum içerisinde eşitlik oluşumunu görmeyi istemek insanlar arasında eşitliğe dokunan farklı araçları eşitlemek üzere toplumun politik analizlerini canlandırmak ile mümkündür. Rousseau'ya göre, yurttaşlık konumunun önemini inşa eden yurttaşlığın üç aracını bulmaktayız: “toplumsal araç, politik araç ve ekonomik araç.”³⁰ Bu üç araç yurttaşlığı oluşturmada ve tüm toplumsal problemlerin temelini sağlamaktadır. Bütün insanların kendi özelliği ve özgürlüğü vardır; bu da toplumsal bir veya bir başka organı taşıma seçeneğini oluşturmaktadır. Toplumsal araca göre, bir gruba bağlılık koşulları; çevreye, diğerleriyle ilişkisine ve etki alanına bağlı olarak belirlenmektedir. Sonuç olarak bu; toplumun doğuştan getirdiklerini sağlam şekilde konumlandığı jeo-sosyal bir durum içerisinde doğan herkes için geçerli değerdir. Burada daha önceden oluşan bir arzulama söz konusudur. Politik

²⁹ Simone Goyard-Fabre, *Politique et philosophie dans l'œuvre de Jean-Jacques Rousseau*, Paris, PUF, 2001. P. 46.

³⁰ Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social précédé de Discours sur l'économie politique*, Paris, Gallimard, 1964, p. 71.

araca göre, burada hayalperestleri tetikleyen, iyi kararlaştırılmış politik harekete bağlı insanları etkileyen bir düşünce ve hırs problemi mevcuttur. Bu noktada, insanlar sadece düşüncelerle değil aynı zamanda buldukları hareketteki tutkuları tarafından da sömürülmektedir.

Bu noktada özellikle ekonomik araç istismar, suistimal ve ayrımcılık üzerine yer alan kapitalizm için direnmektedir. Bu üç araç; en çok modern toplumlarımızın tüm zayıflıklarına bağlı olarak oluşmaktadır. Bu nedenle, bu üç aracın kötüye kullanımı; kaynağı ortaya konan çıkarların niteliklerinin arzulanmasına rağmen, bunlar Rousseau'nun hayalindeki toplumların aksinin sebepleridir. Diğer bir açıyla, insan toplumsal sınıfların sınıflandırılması amacını oluşturan; bir diğerinin kabullenilmesi üzerine hayat koşullarının günden güne şekillendirilmesidir. Bu da zengin-fakir, en güçlü-en güçsüz, en akıllı-en akılsız arasındaki keskin ayrımı oluşturmakta ve toplum bu durumda daha çok bölünmüş olmaktadır.

Bütün bu eşitsizlikler, savaşların ve şiddetin görülmesi, birilerinin göz göre göre diğerlerini suistimal etmesi; toplum tarafından değiştirilen insanın bir eserdir. Onu doğal insanla kıyaslarsak; “toplumsallaşmış insan; bilim tarafından, ticaret tarafından ve politik topluma yönelik kalıtsal güç belirlenimleri tarafından kötüye kullanılmaktadır.”³¹

Kendi temel ilkelerini imha etmeye mahkûm “politikanın amacı, temelinde hiyerarşi olarak düşünülen bir adaletin yattığı bir uyum içinde bulunabilen barışı yaratmaktır.”³² Bu nedenle adaletin hatası, hükümet ve halkı arasındaki güç dengeleri yaratmasıdır. Bu, adalet bağımsız bir varlık değildir, aksine mevcut iktidarın hizmetinde bulunmaktadır ve bu Kongo politik faaliyetine hükmeden bir trajedidir. Kuşkusuz politik görüşlerin kınanması ve barışçı gösterilerin bastırılması gibi konularda savımız artık tartışılmaz konuma gelmiştir. Bu bir adli çöküştür. Sözde uluslararası topluluğa gelince, bazen kendini herhangi bir yaptırım olmaksızın beyanlar yapmakla sınırlanmaktadır. Ülkelerarası ilişkilerimizi tartışırken ve uluslararası ilişkileri analiz ederken, umutlarını dolaylı ya da doğrudan, uluslar arası toplumda uzlaşma sağlanmasına dayandıran on sekizinci yüzyıl filozoflarına bakıp diyebiliriz ki; bu umutlar esasen devletlerarası denge ve insan haklarına dayalı değildir. Uzlaşma sağlanmış bir uluslararası toplum fikrinin aksine, uygulamada uzlaşma, gerçekleşmiş olma durumundan uzaktır, çünkü her şeyden önce, ticari çıkarlar ilişkilerimizde büyük bir rol oynamaktadır ve insanın kendisini sevme durumu bu rolü daha da yüceltmektedir. Son olarak, önceki cümlelerimde de belirttiğim gibi, güç dengesi devletlerarasında olduğu gibi yurttaşlar arasında da görülmektedir.

³¹ Simone Goyard-Fabre, *Politique et philosophie dans l'œuvre de Jean-Jacques Rousseau*, Paris, PUF, 2001, p. 31.

³² Philippe Raynaud et Stéphane Rials, *Dictionnaire de philosophie politique*, Paris, PUF, 1996, p. 258.

Öte yandan çektiği acıların farkında olan ve bununla ilgili herhangi bir şey yapmayan bir halkta yurtseverlik karşıtı bir his uyanır. Ülkelerinde yaşananlara karşı uyanmış bir halk, hükümetleriyle ekonomik ve sosyo-politik hayatta var olan bilimsel bir mekanizmayı takas etmek için gerekli bütün varlıklara sahip olacaktır. Yurtseverlik, ulusun ve eserlerinin iyi yönetilmeleriyle sorumludur.

Yurtseverlik fikri, her zaman; farklı devletlerin yurttaşları arasındaki işbirliği ve karşılıklı etkileşimleri ile ortak olan menfaat ve değerleri destekleyen, dünya yurttaşlığını göz önünde bulunduran ulusal bir sorumluluk duygusuna bağlıdır. Sahip olduğumuz fikirler gereğince, yurtseverlik; kapalılık ve ayrımcılığın hâkim olduğu bir çevrede işlevini yerine getiremez. Aksine, ılımlı, tamamlayıcı, birleştirici ve barışı teşvik edici bir doğası vardır.

İyi birer dünya yurttaşı olmak için öncelikle o dünya değerlerinin oluşumu ve gerçekleşmesi esnasında ulusal bağlamda nasıl davranmamız gerektiğini düşünürüz. En büyük görev, aralarında yaşayarak bizi biz yapan ve bize haklarımızı ve yükümlülüklerimizi öğreten, en ilkel temellerimizi kazandığımız toplumlarımıza aittir. Çünkü üzülerek belirtmek gerekir ki bilimsel, teknolojik ve iktisadi evrim, maalesef insanın evrimi ile aynı oranda ilerlememektedir. Dolayısıyla insanı iyi olanı yapma konusunda bilinçlendirmek, insanın insana gösterdiği konukseverlik hususunda süregelen anlaşmazlıkları düzenlemek ve bireylerin menfaatlerini ve sınırlarını belirleyici bir politika üzerinde anlaşmak gereklidir.

Toplumunu anlamak, eşitlik ve özgürlük düzlemlerini korumak için dünyayı güncel yapısıyla görmek ve kendimize, güncel durumumuza oldukça yakın sorular sormak gereklidir: Bir başkasını kabullenememek bireysel bir yaşamın getirdiği bir kalıp mıdır? Yurtseverliğin günümüz demokratik toplumunda hala yeri var mıdır? Soyut bir kavramdan türediği göz önünde bulundurulduğunda kendimizi bir yurtsever olarak hissedebilir miyiz? Yurtseverlik ve demokrasi ideal toplumun birer örneği midir? Yirmi birinci yüzyılda dünya yurttaşlığının yeri nedir? Küreselleşme taraftarı mıyız yoksa küreselleşmeye karşı mıyız? Bu soruların cevapları, bu çok boyutlu çalışmanın ayrıntılarına inmemizdeki birincil arzuyu teşkil etmektedir. Ancak sorular sorulmaya devam edildikçe, sonuç ve çözümlerden çok problemlerin tekrar tekrar değerlendirilmesiyle girilen labirentten çıkılamamaktadır. Bu metinde bizim yapmaya çalıştığımız özellikle Rousseau düşüncesinden yola çıkarak labirentin bizim tarafımızdan girilen patikasını sizlere göstermekten başka bir şey değildir.

Kaynakça

BRAUNSTEIN, Jean-François, *Rousseau: Du contrat social livre I et II*, Paris Nathan, 1991.

COMPTE-SPONVILLE, André, *Dictionnaire philosophique*, Paris, PUF, 2001.

FAÏCK, Denis, *Jean-Jacques, Rousseau : la cité et les choses*, Op. Cit.

KADIAN, Anais, *La conception de la société internationale de Jean-Jacques Rousseau*.

KARDEŞ, Ertan, Rousseau'nun Savaş Hukuku Teorisinin Savaş Düşüncesine Katkısı, Egemenlik Şiddet ve Devlet - *Düşünce Dergisi*, Sayı 32, 2016.

LECHAT, Jean, *Rousseau, Discours sur les sciences et les arts, Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes: Collection dirigée par Henri Mitterand*, Paris, Nathan, 1994.

LEPAN, Géraldine, *Jean-Jacques Rousseau et le patriotisme*, Paris, Honoré Champion, 2007.

Prof. NKETO, *Cours des questions approfondies de philosophie anthropologique*, Université Catholique du Congo, année académique 2012-2013.

RAYNAUD, Philippe et RIALS, Stéphane, *Dictionnaire de philosophie politique*, Paris, PUF, 1996.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Du contrat social précédé de Discours sur l'économie politique*, Paris, Gallimard, 1964.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *L'homme: textes choisis par Florence Khodoss*, Paris, PUF, 1971.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Paris, Gallimard, 1965.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Du contrat social*, Paris, Flammarion, 1992.

SIMONE, Goyard-Fabre, *Politique et philosophie dans l'œuvre de Jean-Jacques Rousseau*, Paris, PUF, 2001.

SURATTEAU, Jean-René, *Cosmopolitisme et patriotisme aux siècles des Lumières*, in, *Annales historique de la Révolution française*, n°253, 1983.